

Andrzej Szabaciuk*
Małgorzata Szabaciuk**

Budownictwo cerkiewne w kontekście procesów modernizacyjnych w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

Orthodox Church Construction in the Context of Modernisation Processes in the Kingdom of Poland in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries

Abstract: This article aims to examine the historical significance of church building in the Kingdom of Poland during the second half of the nineteenth century, with a particular focus on its role in the processes of colonisation, Russification, and modernisation of the region. The article analyzes the utilization of the Russian Orthodox Church as an instrument in Russian nationalist politics, shedding light on its involvement in shaping the political and religious landscape. The Uniate question and the issue of the separation of Chelm region are also explored in the context of this policy. The authors provide insights into how the Russian Empire viewed the Kingdom of Poland, dividing it into two key regions and highlighting the consequences of this policy from the perspective of the local population. Additionally, the article examines the priorities of the Russian administration in the Kingdom of Poland, taking a closer look at their impact on the modernisation processes that took place in the Congress Kingdom. By analyzing the historical interaction between religion and politics, this article offers a comprehensive understanding of the role of the Orthodox Church in shaping the internal situation of the Kingdom of Poland at the end of the 19th century.

Keywords: Kingdom of Poland, Orthodoxy, Orthodox churches, modernisation, colonisation

Streszczenie: Niniejszy artykuł ma na celu zbadanie historycznego znaczenia budownictwa cerkiewnego w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX w., ze szczególnym uwzględnieniem jego roli w procesach kolonizacji, rusyfikacji i modernizacji regionu. Artykuł analizuje wykorzystanie Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej jako instrumentu w rosyjskiej polityce narodowościowej, rzucając

* Andrzej Szabaciuk – dr, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, ORCID: 0000-0003-3413-7454, e-mail: andrzej.szabaciuk@kul.pl.

** Małgorzata Szabaciuk – dr, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, ORCID: 0000-0002-2119-134X, e-mail: malgorzata.szabaciuk@mail.umcs.pl.

światło na jej udział w kształtowaniu krajobrazu politycznego i religijnego. Kwestia unicka i sprawa wydzielenia Chełmszczyzny są również badane w kontekście tej polityki. Autorzy zapewniają wgląd w to, jak Imperium Rosyjskie postrzegało Królestwo Polskie, dzieląc je na dwa kluczowe regiony i ukazując, jakie były konsekwencje tej polityki z perspektywy miejscowej ludności. Ponadto artykuł bada priorytety rosyjskiej administracji w Królestwie Polskim, przybliżając ich wpływ procesy modernizacyjne, które miały miejsce w Kongresówce. Analizując historyczną interakcję między religią i polityką, niniejszy artykuł oferuje kompleksowe zrozumienie roli Kościoła prawosławnego w kształtowaniu sytuacji wewnętrznej Królestwa Polskiego pod koniec XIX w.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie, prawosławie, cerkwie, modernizacja, kolonizacja

Wstęp

Królestwo Polskie z perspektywy Petersburga było tworem specyficznym. Z jednej strony postrzeganym jako wrogi panowaniu rosyjskiemu, z drugiej podejmowano wysiłki w celu jego rusyfikacji, mające za zadanie umocnienie władzy rosyjskiej nie tylko w tym podmiocie, ale także na zachodnich kresach imperium. Jednym z kluczowych założeń tej polityki było zabezpieczenie Cesarstwa Rosyjskiego przed zagrożeniem zewnętrznym – ze strony Prus, później Rzeszy Niemieckiej, czy Austro-Węgier – ale także przeciwdziałanie niepokojom wewnętrznym. Z tego względu istotną cezurą w polityce związanej z zawłaszczaniem przestrzeni publicznej w Królestwie Polskim były powstania narodowe.

Po powstaniu listopadowym obserwujemy pierwsze i skoordynowane działania władz rosyjskich związane z symbolicznym zaznaczeniem obecności rosyjskiej w Królestwie Polskim oraz prawn-administracyjną unifikacją z resztą państwa, a powstanie styczniowe przyniosło gwałtowne przyspieszenie tych procesów. Stanowiło to konsekwencję istotnego znaczenia czynnika wyznaniowego w rosyjskiej polityce narodowościowej wobec Królestwa Polskiego. Represyjne działania wymierzone w polską szlachtę, inteligencję i Kościół rzymskokatolicki szły w parze ze wspieraniem środowisk traktowanych przez władze carskie za potencjalnych sojuszników (włościanstwo, a w szczególności ludność unicka). Ta ostatnia grupa mieszkańców Królestwa była otoczona „opieką” przed zgubnymi skutkami „łacińsko-polskiej propagandy”. Wsparcie „ruskiej sprawy” i łączące się z tym zabiegi zmierzające do unifikacji Królestwa Polskiego w ramach imperium oraz zabezpieczenia zachodnich „okrain” miały kluczowe znaczenie ideologiczne i polityczne. Było ono priorytetem władz rosyjskich przed wszelkimi

innymi działaniami w sferze publicznej, w tym zmierzającymi do poprawy warunków bytowych mieszkańców Królestwa Polskiego, które były związane z wdrażaniem nowoczesnych rozwiązań urbanizacyjnych, sanitarnych czy z zakresu infrastruktury transportowej¹.

Długofalowym celem caratu było prezentowanie modernizacji z rosyjskim i prawosławnym obliczem oraz kontrola i ograniczanie działalności niezależnych organizacji religijnych czy – szerzej – społecznych. Wrogi stosunek wobec Królestwa Polskiego przejawiał się także w polityce gospodarczej i fiskalnej. Kongresówka była jednym z najbardziej eksploatowanych podatkowo obszarów imperium. Jak dowodzą badania Jekateriny Prawiłowej, średnie roczne obciążenie mieszkańców Królestwa Polskiego wynosiło 14 rub. 26 kop., natomiast obciążenia podatkowe mieszkańców guberni centralnych 6 rub. 32 kop. Królestwo Polskie co roku przynosiło caratowi zawrotną kwotę 14 mln rubli zysku, po odjęciu wydatków ponoszonych na utrzymanie prowincji, mimo że były one znacznie wyższe niż w guberniach centralnych z tytułu utrzymania armii i infrastruktury obronnej w regionie przygranicznym. Dodatkowo Komisja Budżetowa II Dudy Państwowej w 1907 r. ustaliła, że podatek ziemski pobierany z Królestwa Polskiego przyniósł 39% dochodów w skali całego imperium. Aby był rozłożony bardziej sprawiedliwie, należało go w Kongresówce zmniejszyć ośmiokrotnie².

1. Miejsce religii w polityce cesarstwa rosyjskiego wobec Królestwa Kongresowego

Kluczową cezurą rosyjskiej polityki narodowościowej wobec Królestwa Polskiego było powstanie styczniowe. Jeżeli powstanie listopadowe przyniosło pierwszą falę represji wymierzonych w środowiska polskie, to po powstaniu styczniowym zmiany te szły znacznie dalej. Wiązało się to z umocnieniem w Petersburgu pozycji politycznej zwolenników ostrego kursu wobec polskich elit. Po powstaniu styczniowym

1 Szerzej o tym: *Oddzielić katolicyzm od polonizmu. Tajne memorandum Aleksandra Muchanowa, 1871 rok*, oprac. A. Górak. Lublin 2022, s. 13-50.

2 Е. Правилова, *Финансы Империи. Деньги и власть в политике России на национальных окраинах. 1801-1917* [Je. Praviłova, *Finansy Imperii. Deńgi i wlast w politike Rossii na nacionalnych okrainach. 1801-1917*], Moskwa 2006, s. 185-186.

wym wśród części wysokich rangą urzędników rosyjskich utrwał się pogląd, że liberalne gesty pod adresem społeczeństwa polskiego będą w przyszłości zachętą do ponownego wzniesienia buntu. Takie stanowisko pojawia się w piśmie ministra spraw wewnętrznych Nikołaja Ignatiewa do warszawskiego generała-gubernatora Piotra Albiedyńskiego, w którym akcentował, że „wydarzenia poprzedzające otwarty bunt z 1863 r. prowadzą do przekonania, że na gruncie podobnych ustępstw Polaków niczym nigdy zadowolić nie można”³.

W ten sposób jeszcze w latach 80. XIX w. odrzucano pomysły liberalizacji polityki carskiej wobec Królestwa Polskiego. Straszanie wybuchem kolejnego powstania stanowiło ważny element zaostrożenia kursu wobec środowisk postrzeganych jako wrogi panowaniu rosyjskiemu oraz wspierania grup rzekomo przychylnych Rosji. W efekcie wyraźnemu wzmocnieniu uległy represje wymierzone w polską szlachtę i Kościół rzymskokatolicki. Na masową skalę prowadzono sekwestry dóbr ziemian zaangażowanych w powstanie. Część osób jeszcze w toku insurekcji zostało straconych lub zesłanych w głąb Rosji. Podobny los spotkał Kościół rzymskokatolicki. Kapłanów prześladowano i zsyłano. Po powstaniu styczniowym zlikwidowane zostały diecezje: kamieniecka (w 1866 r.), janowska (1867 r.) oraz mińska (1868 r.). W latach 1860-1894 zamkniętych zostało 170 parafii, około 50 filii i 229 kaplic mszalnych, z czego 120 budynków sakralnych przekazano prawosławnym⁴. Dodatkowo skasowanych zostało kilkaset klasztorów obrządku łacińskiego i wschodniego⁵.

Warto podkreślić, że znaczenie czynnika religijnego w polityce narodowościowej łączyło się także z określonym stanem prawnym, który nakładał na przedstawicieli administracji rosyjskiej obowiązek ochrony wyznawców prawosławia (w tym siłą przypisanych do prawosławia unitów) i określał kwestie zmiany wyznania. W konsekwencji administracja przykładła wielką wagę do ochrony ludności „ruskiej” przed szkodliwymi wpływami Kościoła rzymskokatolickiego i żywiołu polskiego. Odseparowanie byłych unitów i forsowna ich rusyfikacja miały

3 Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Kancelaria Warszawskiego Generał-Gubernatora (dalej: KWGG), sygn. 1767, k. 3-4.

4 Por. ks. B. Kumor, *Polityka władz carskich wobec Kościoła katolickiego na ziemiach polskich do 1914 roku*, [w:] *Polacy w Kościele katolickim w ZSRR*, red. E. Walewander, Lublin 1991, s. 13.

5 Por. P. Gach, *Geografia strat zakonów polskich w końcu XVIII i w XIX wieku*, Rzym 1980.

w dłuższej perspektywie rozwiązać problem zbuntowanej prowincji. W tym kontekście kluczowe znaczenie miała ziemia chełmska, w rosyjskiej narracji funkcjonująca jako Chełmszczyzna lub Ruś Chełmska. Jak podkreślał Władimir Hurko – warszawski wicegubernator (1892-1895), a potem (1906-1907) wiceminister spraw wewnętrznych w rządzie Piotra Stołypina – celem polityki caratu wobec ziemi chełmskiej miało być wypracowanie skutecznych metod rusyfikacji Królestwa Polskiego oraz stworzenie miejscowych elit, które tę politykę będą realizowały⁶. Brak sukcesów tej polityki, której symbolem była masowa konwersja byłych unitów na katolicyzm po 1905 r., skutkowałam realizacją planu minimum, czyli wydzieleniem guberni chełmskiej.

Cesarstwo Rosyjskie, forsując zmiany dyskryminujące ludność polską, a z drugiej strony wspierając „ruskość” na obszarach wchodzących w skład dawnej Rzeczypospolitej, od samego początku musiało zmierzyć się z licznymi trudnościami, głównie natury prawnej. Poważne wątpliwości budziła przede wszystkim niejednoznaczna wykładnia prawna terminu „osoby pochodzenia ruskiego” (Лица русского происхождения). Problem ten nabrał szczególnego znaczenia po powstaniu styczniowym, dlatego Rada Państwa zleciła podjęcie prac nad doprecyzowaniem tego sformułowania. W 1890 r. w Petersburgu powołano specjalną międzyresortową komisję, która przedstawiła dokładną wykładnię wspomnianego terminu. Na podstawie jej orzeczenia minister spraw wewnętrznych otrzymał polecenie interpretowania określenia „osoby pochodzenia ruskiego” jako odnoszącego się do osób urodzonych jako rosyjscy poddani i wyznających prawosławie.

Podobną interpretację tego terminu zastosowano w dzienniku (журнале) Komitetu Zachodniego z 17 kwietnia 1864 r., w którym przewidziano, że stanowiska w administracji carskiej na terenie Kraju Północno-Zachodniego i Kraju Południowo-Zachodniego będą mogły obejmować tylko osoby wyznania prawosławnego i luterańskiego. Analogicznie sprawę rozpatrzył Komitet Zachodni w dzienniku z 1 lipca 1871 r., w którym stwierdzono, że ziemię państwową najlepszej kategorii mogą nabywać wyłącznie „osoby pochodzenia ruskiego”, będące jednocześnie wyznawcami prawosławia. Kryterium religijne zastoso-

6 [В. Гурко] В. Р., *Очерки Привислянья* [(W. Gurko) W. R., *Oczerki Priwisłjania*], Moskwa 1897, s. 267-268.

wane zostało również w tajnym rozporządzeniu Komitetu Ministrów z 25 czerwca 1889 r., które przewidywało, że wszystkie funkcje administracyjne na obszarach pounickich Królestwa Polskiego, które obejmowały teren zlikwidowanej w 1875 r. unickiej diecezji chełmskiej, do funkcji sołtysa włącznie, mogą obejmować tylko „osoby pochodzenia ruskiego” i jednocześnie wyznania prawosławnego, które nie zawarły związku małżeńskiego z katolikami⁷.

Przytoczone wyżej rozporządzenie Komitetu Ministrów łączyło kwestie przynależności religijnej czy narodowości z określonym obszarem. Jednak ten podział funkcjonował tak naprawdę od powstania styczniowego, kiedy na terenach pounickich wprowadzono szereg ograniczeń dotyczących działalności Kościoła rzymskokatolickiego, szkolnictwa ludowego⁸, sądownictwa⁹. Te przesłanki sprawiły, że po powstaniu styczniowym administracja rosyjska *de facto* wydzieliła w Królestwie dwie odrębne części, które funkcjonowały w oficjalnych dokumentach urzędowych: część „odwiecznie rosyjską i prawosławną” (исконно русская и православна) oraz część z „dominującą ludnością katolicką” (со сплошнымъ католическимъ населениемъ). Podstawą tego podziału było kryterium wyznaniowe, które szybko stało się czynnikiem warunkującym rosyjską politykę narodowościową. Przy czym wspomniane części nie były wyodrębnione pod względem administracyjnym, ale prawnym¹⁰.

W praktyce kryterium wyznaniowe zostało zastosowane także w wyborach do Dumy Państwowej, w czasie wyborów przedstawiciela ludności ruskiej Chełmszczyzny, a dodatkowo obowiązujące wcześniej tajne rozporządzenia zostały utrwalone administracyjnie, a nawet częściowo rozszerzone w projekcie wyodrębnienia guberni chełmskiej. Chociaż obszar guberni chełmskiej nie pokrywał się z terenami po-

7 Pismo kierownika odrębnego referatu ds. wyborów do Dumy Państwowej Siergieja Kryżanowskiego do warszawskiego generała-gubernatora Grigorija Skałona z 7 marca 1906 r., AGAD, KWGG, sygn. 8860, k. 41-43v.

8 F. Rzemieniuk, *Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim i w Galicji 1772-1914*, Lublin 1991.

9 A. Кони, *На жизненном пути*, t. 1. *Изъ записокъ судебного дьятеля* [A. Кони, *Na życiennym puti*, t. 1. *Iz zapisok sudebnago djatela*], Moskwa 1914, s. 581-583.

10 A. Szabaciuk, „Rosyjski Ulster”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863-1915*, Lublin 2013, s. 9-13.

unickimi, które obejmowały wszystkie regiony Królestwa Polskiego, na jakich funkcjonowały parafie dawnej unickiej diecezji chełmskiej¹¹.

2. Budownictwo cerkiewne na terenach pounickich

Jednym z głównych wydarzeń warunkujących politykę narodowościową cesarstwa rosyjskiego była decyzja o likwidacji struktur Kościoła unickiego i przymusowego przypisania wiernych do prawosławia. Decyzja o likwidacji unii zapadła po raz pierwszy najprawdopodobniej jeszcze w czasach piastowania urzędu unickiego biskupa chełmskiego przez władzę Filipa Felicjana Szumborskiego. Jednak nieugięta postawa hierarchy, umiejętnie zwodzącego władze carskie, opóźniła ten proces o kilkadziesiąt lat¹².

Dopiero tragiczne wydarzenia towarzyszące powstaniu styczniowemu skłoniły władze rosyjskie do diametralnego zaostrzenia polityki narodowościowo-wyznaniowej, do czego zresztą zachęcała rosyjska Cerkiew prawosławna, ostrzegająca przed szkodliwymi następstwami latynizacji i polonizacji „odwiecznie ruskich” unitów „Chełmszczyzny i Podlasia”.

W założeniu działania te miały przynieść określony skutek nie tyle religijny, co polityczny. Z perspektywy kilku następnych lat zarówno warszawski generał-gubernator Josif Hurko, jak i jego poprzednik Piotr Albiedynski jednoznacznie tłumaczyli sens tych zmian. Hurko akcentował, że dzięki wspieranym przez władze wysiłkom grupy duchownych unickich, „prawdziwych miłośników ludu”, udało się przywrócić części unitów „sztucznie zagłuszoną świadomość ich rosyjskiego pochodzenia”. Co w opinii Warszawy nie miałyby miejsca bez „odrodzenia” ludności „w duchu pierwotnej wiary”, tj. prawosławia¹³.

Jednym z głównych architektów ostatecznego rozwiązania problemu unickiego był książę Władimir Czerkaski. Plan Czerkaskiego zakładał możliwe szybkie zmniejszenie wpływu „łacińskiej i polskiej propagandy” na ludność unicką. W tym celu ograniczono niezależność unickiej eparchii chełmskiej, znosząc kapitułę i poszerzając kompe-

11 Tamże, s. 218-228.

12 P. Ślaza, *Filip Felicjan Szumborski (1771-1851). Greckokatolicki biskup chełmski*, Białystok 2014, ss. 547.

13 *Najpoddarniejszy raport warszawskiego generała-gubernatora Josifa Hurki za 1884 r.* (fragmenty brudnopisu), AGAD, KWGG, sygn. 1773, k. 45v-48.

tencji konsystorza. 14 (26 lipca) 1864 r. zniesiono patronat (kolatorię) – majątek cerkiewny przekazano pod zarząd państwa w zamian za comiesięcznie wypłacane wynagrodzenie. We wrześniu 1864 r. zreformowano szkolnictwo elementarne, masowo zapraszając do pracy na tereny unickie rusofilskich kapłanów z Galicji, którzy później objęli parafie po zbuntowanych duchownych unickich. Postanowieniem namiestnika Królestwa Polskiego hr. Fiodora Berga z 28 listopada (10 grudnia) 1866 r. zlikwidowano 4 z 5 wspólnot bazyliańskich. Ostatnia w Warszawie skasowana została postanowieniem Komitetu ds. Królestwa Polskiego z 13 (25) stycznia 1872 r. 18 (30) czerwca 1866 r. zlikwidowano niezależność finansową Kościoła unickiego, a 11 (22) maja 1866 r. wydano surowe przepisy zakazujące konwersji unitów na obrządek łaciński, bezwzględnie zabraniające kapłanom rzymskokatolickim angażować się w sprawy unickie¹⁴.

Po zniesieniu kolatorii władze rosyjskie rozpoczęły systematyczną akcję „remontów” świątyń unickich, w czasie których usuwano elementy specyficzne dla lokalnej tradycji cerkiewnej. Akcję zainicjowaną rozporządzeniem z 14 (26) lipca 1864 r. koordynował Dymitr Moskwin, późniejszy gubernator siedlecki. Z 344 świątyń aż 208 wymagało pilnego remontu, znaczną część środków na poprawę stanu technicznego świątyń pounickich pozyskano ze sprzedaży ziemi poklasztornej, skonfiskowanej katolikom w ramach represji postyczniowych oraz z kar pozyskanych z unitów i kapłanów rzymskokatolickich¹⁵.

Remonty w większości drewnianych cerkwi pounickich były elementem szerszej polityki unifikacji i likwidacji wszelkich wpływów łacińskich i polskich w lokalnym budownictwie cerkiewnym. Podobna polityka prowadzona była zresztą również w guberniach zachodnich, czyli na terenach dzisiejszej Litwy, Białorusi i Ukrainy. Niejednokrotnie

14 *Записка начальника варшавскаго жандармскаго округа съ октября 1880 о возстановленіи Православія въ б. греко-уніатскихъ приходдахъ Царства Польскаго, Российскій государственный исторический архив [dalej: РГИА] [Zapiska naczalnika warszawskiego žandarmskago okruga s oktjabria 1880 o wozstanowlenii Prawoslawiia w b. grieko-uniatskich prichodach Carstwa Polskago, Rossijskij gosudarstwiennyj istoriczeskij archiw, dalej: RGIA], f. 1561, op. 1, k. 7-30; S. Wiech, *Pod naporem prawosławia. Z dziejów oporu unitów w Królestwie Polskim i na zesłaniu*, „Kwartalnik Historyczny” 2010, R. 117, nr 3, s. 7. *Ukaz Najwyższy o kolatorii w parafiach rzymsko-katolickich oraz o porządku wybierania proboszczów greko-unickich i zawiadywnia własnością grecko-unickich cerkwi z 14 (26) lipca 1964 r.*, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 62, Warszawa 1864, s. 290.*

15 *Записка начальника варшавскаго [Zapiska naczalnika warszawskiego]...*, s. 27-32.

oznaczały one całkowitą przebudowę i zastąpienie drewnianej cerkwi nowym budynkiem, murowanym gmachem cerkiewnym, w obcym miejscowej tradycji rosyjskim stylu narodowym. Diametralnie zmianie ulegał też wystrój świątyń, z których usuwano ikony i freski sprzeczne z tradycją moskiewską. Działania te były ważnym elementem planu ks. W. Czerkaskiego, który zakładał w ciągu jednego pokolenia restytucję tradycji prawosławnej¹⁶.

Konsekwencją tej polityki były masowe bunty części unitów, którzy nie chcieli godzić się na reformę cerkiewną w wymiarze liturgicznym i wizualnym. W ich efekcie śmierć poniosło kilkadziesiąt osób. Najgłośniejsze wydarzenia miały miejsce w Drelowie i Pratulinie. W następnych latach represjom poddano dziesiątki tysięcy „opornych” głównie z guberni siedleckiej, dodatkowo w głąb Rosji zesłano ok. 800 przywódców oporu. Sprzeciw ten nie ustał przez dekady i po 1905 r. skutkowało masową konwersją ok. 180 tys. byłych unitów w Królestwie Polskim, którzy porzucali prawosławie i przechodzili do Kościoła rzymskokatolickiego¹⁷.

Warto zauważyć, że prace budowlane realizowane przez administrację rosyjską przebiegały niezwykle szybko. Już do końca 1875 r. udało się wybudować 43 nowe świątynie i gruntownie wyremontować 113 starych. Udział wiernych w tych pracach był stosunkowo nieduży i zauważalny przede wszystkim w guberni lubelskiej, gdzie wsparcie finansowe wiernych zmniejszyło koszty prac budowlanych przy 42 świątyniach o 6 tys. rubli (koszty całkowite prac remontowo-budowlanych w guberni wynosiły 40 tys.)¹⁸.

Szczegółowe plany remontów i budowy nowych świątyń unickich określone zostały w przygotowanej na polecenie ks. W. Czerkaskiego instrukcji z 28 sierpnia (9 września) 1865 r. Określono w niej sześć wzorów nowych cerkwi wraz z dodatkowymi siedmioma wzorami świą-

16 P. Cynalewska-Kuczma, *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem Integracji z Imperium Rosyjskim*, Poznań 2004, s. 76.

17 A. Szabaciuk, „Rosyjski Ulster”, s. 24-104; A. Szabaciuk, *Polityka władz carskich wobec Kościoła greckokatolickiego na południowym Podlasiu w latach 1863-1875*, [w:] *Podlaskie drogi do niepodległości*, red. A. Rogalski, A. Ziątek, Kosów Lacki 2018, s. 281-290.

18 *Состояние Варшавской епархи под управлением преос. Иоанникия, до воссоединения холмских униатов*, „Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник” [Sostojanie Warszawskiej eparchii pod upravljeniem preos. Ioannikija, do wossoedinenija holmskich uniatow, „Holmsko-Warszawskij Eparchialnyj Westnik”] 1880, nr 13, s. 214-217.

tyń murowanych. Z kolei w instrukcji ministra spraw wewnętrznych Aleksandra Timaszewa z 1875 r. położono nacisk na budowę cerkwi w eksponowanych lokalizacjach miejscowości. Należało to uczynić nawet w sytuacji, gdyby pojawiła się konieczność zakupu gruntu czy wywłaszczenia¹⁹. Przy planowaniu przebudowy czy budowy nowych cerkwi nie kierowano się kryteriami potrzeb duszpasterskich, lecz znaczeniem administracyjnym miejscowości, jej rolą w życiu społecznym i narodowym regionu oraz sąsiedztwem okazałych gmachów kościołów rzymskokatolickich²⁰.

Realizacja koncepcji zmiany krajobrazu przyczyniła się do budowy monumentalnych świątyń unickich, a później prawosławnych, w miejscowościach z niewielką liczbą wiernych oraz do likwidacji parafii katolickich czy nawet przebudowy przynależących do nich kościołów na świątynie prawosławne. Działania te objęły przede wszystkim tereny pounickie. W sumie w latach 1864-1915 tylko na terenie guberni siedleckiej i lubelskiej zamknięto 33 kościoły i kaplice²¹. W większości zostały one opieczętowane przez urzędników rosyjskich i przestały pełnić funkcję miejsc kultu religijnego. W większości przypadków po kilku latach wydawano decyzje o likwidacji parafii, ale tylko w pojedynczych sytuacjach przekazywano świątynie katolickie w zarząd Cerkwi prawosławnej.

Szczególnym przypadkiem była likwidacja ciszących się ogromną popularnością wśród ludności guberni siedleckiej sanktuariów maryjnych w Leśnej Podlaskiej i Kodniu, a następnie przebudowanie tamtejszych okazałych barokowych świątyń murowanych na cerkwie prawosławne²².

19 *Памятники Русской Старины в Западных губерниях. Холмская Русь*, red. Н. Н. Батюшков [*Pamiętniki Roskiej Stariny w Zapadnych guberniach. Holmskaja Ruś*, red. N. N. Batiuszchow], wyd. 7, Sankt Petersburg 1885, s. 154 i n.; *Правила для устройства церковных зданий в Привислинском Крае*, „Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник” [*Pravilja dlja ustrojstwa cerkownych zdaniij w Privislińskom Kraje*, „Holmsko-Warszawskij Eparchialnyj Westnik”] 1877, nr 5., s. 2-7.

20 P. Cynalewska-Kuczma, *Architektura cerkiewna Królestwa...*, s. 78 i n.

21 P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915. Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych. Część trzecia, uzupełniająca pierwsze dwie*, t. 2, *Diecezje: kujawsko-kaliska, lubelska z podlaską, chełmska grecko-katolicka i płocka*, Sandomierz 1939, s. 166-171.

22 Pismo kancelarii oberprokuratora Świętobliwego Synodu do ministra spraw wewnętrznych Aleksandra Timaszewa z 9 kwietnia 1875 r., РГИА [RGIA], f. 821, op. 4, nr 77, s. 26-29; Pismo ministra spraw wewnętrznych do Komitetu ds. Królestwa Polskiego 3 maja 1875 r., РГИА [RGIA], f. 821, op. 4, nr 77, s. 51-59.

3. Budownictwo cerkiewne na terenach z „dominującą ludnością katolicką”

Jeżeli w przypadku obszarów pounickich jednym z kluczowych elementów związanych z modernizacją i budową nowych cerkwi była chęć wyeliminowania wszelkich obcych rosyjskiej tradycji cerkiewnej elementów miejscowego Kościoła unickiego oraz w sposób specyficzny prowadzona działalność misjonarska wśród unitów, to w przypadku obszarów z dominującą ludnością katolicką cerkwie były swoistym symbolem panowania rosyjskiego, potęgi imperium, a dla Polaków – zniewolenia.

Jednym z pierwszych symboli rosyjskiego panowania w Królestwie Polskim była przebudowa po powstaniu listopadowym kompleksu klasztornej pijarów w Warszawie w sobór Trójcy Świętej²³. Jednak do powstania styczniowego brakowało kompleksowego planu rozbudowy sieci cerkiewnej, który by odpowiadał potrzebom administracji rosyjskiej i wojska. Pierwsze skoordynowane działania w tym aspekcie podjął po powstaniu styczniowym ks. W. Czerkaski. Powołując się na ukaz carski z 19 kwietnia 1840 r., który nakazywał budowę cerkwi w guberni lubelskiej w miejscach rozlokowania sztabów armii, uznał za konieczne takie działania na terenie całego Królestwa Polskiego. Z jego inicjatywy w budżecie Królestwa co roku asygnowano początkowo 25 tys. rubli na potrzeby budownictwa cerkiewnego, a następnie tę kwotę zwiększono do 100 tys. Dodatkowo wydzielono 100 tys. rubli na budowę okazałej cerkwi prawosławnej na warszawskiej Pradze²⁴. Świątynia ta położona nieopodal dworca Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej odgrywała ważną rolę w ceremoniale powitania rodziny carskiej i była pierwszym tego typu budynkiem na drodze osób kierujących się z dworca do Warszawy, wyróżniającym się na tle zabudowy miasta. Wykorzystany przy jego budowie styl rusko-bizantyjski mógł sprawić, że odwiedzający miasto czuli się jak w innym dużym mieście gubernialnym imperium²⁵.

Reforma administracyjna z 1867 r. zwiększyła liczbę guberni z 5 do 10 oraz powiatów z 35 do 85. Spowodowało to konieczność znacznej

23 P. Paszkowski, *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721-1917*, Warszawa 1999, s. 80.

24 *Памятники Русской Старины [Pamiętniki Rosyjskiej Stariny]...*, s. 155.

25 P. Paszkowski, *W służbie Imperium...*, s. 91.

rozbudowy sieci cerkiewnej w Królestwie Polskim. Pilną potrzebą była budowa dużych świątyń w nowych miastach gubernialnych oraz w powiatowych. Jeszcze w latach 60. XIX w. udało się ulokować cerkwie w: Płocku, Kielcach, Siedlcach, Częstochowie. Celem było, aby każda stolica gubernialna posiadała przynajmniej jeden monumentalny sobór. To właśnie nowe miasta gubernialne były miejscami, gdzie najszybciej rosła liczba nowych świątyń prawosławnych budowanych w celach reprezentacyjnych. Następnie rozpoczęto budowę świątyń w miastach powiatowych, w miejscach stacjonowania wojska czy przy traktach kolejowych. W stolicach guberni obok prawosławnego soboru lokowano również cerkwie cmentarne oraz domowe (szpitalne, więzienne) oraz wojskowe. W zdecydowanej większości lokowano je w miejscowościach, w których żyła niewielka liczba miejscowych wyznawców prawosławia.

W konsekwencji bardzo szybko rosła liczba funkcjonujących na terenie Królestwa Polskiego cerkwi prawosławnych. Najwięcej było ich w guberni warszawskiej – około 75. W samej Warszawie obok soboru funkcjonowało 5 cerkwi parafialnych, 3 filialne, 14 cerkwi domowych oraz kilka kaplic. W pozostałych guberniach, za wyjątkiem guberni pounickich, funkcjonowało od kilkunastu do kilkudziesięciu cerkwi prawosławnych. Najmniej ich było w guberni kieleckiej, zaledwie kilka. W sumie w 1915 r. na terenie całego Królestwa Polskiego czynnych było ponad 630 gmachów cerkiewnych (tylko w guberni chełmskiej znajdowało się 435 prawosławnych obiektów sakralnych). Z tej liczby 350 to były cerkwie parafialne, 92 cerkwie filialne, 43 domowe, funkcjonowało 76 kaplic i ok. 75 cerkwi wojskowych²⁶.

Tak znaczna liczba cerkwi, jak już wspominaliśmy, nie łączyła się bezpośrednio z potrzebami religijnymi wyznawców prawosławia w Królestwie Polskim, a była raczej konsekwencją realizacji szerszej strategii politycznej i ideologicznej państwa rosyjskiego, która była analogiczna do polityki obserwowanej na wszystkich obszarach z liczną ludnością innowierczą. Cerkwie budowane w centralnych punktach najważniejszych miast stanowiły widoczny element rosyjskiego panowania, dodatkowo budowano je w stylu architektonicznym obcym miejscowym tradycjom prawosławnym czy unickim.

26 P. Cynalewska-Kuczma, *Architektura cerkiewna Królestwa...*, s. 78-89.

W świetle opinii Władimira Hurki masowa budowa cerkwi w Królestwie Polskim była jednym z elementów polityki, której celem było „intensywnie oddziaływać na naród Polski, mając wykorzystać wszelkie odrębności, które odróżniały go od Rosji”²⁷. Wśród urzędników rosyjskich panowało przekonanie, że cerkwie prawosławne powinny być bardziej okazałe od kościołów rzymskokatolickich. Przykładem tej polityki było poświęcenie soboru Aleksandra Newskiego na placu Saskim w 1912 r. Dodajmy, że miało to miejsce w tym samym roku, w którym zatwierdzono wyodrębnienie Chełmszczyzny. Jego budowa nie miała żadnego uzasadnienia w potrzebach miejscowej wspólnoty prawosławnej, lecz miała wymiar polityczny i symboliczny. Jak akcentowali rosyjscy urzędnicy w Petersburgu: „Rosjanie w Królestwie Polskim żyją w okrążeniu zwartej masy obcej im kulturowo i wyznaniowo. W takich warunkach naród prawosławny nie może być pozostawiony sam sobie. Pozbawiony władzy potrzebnej dla obrony przed katolicyzmem”²⁸.

Podsumowanie

Budownictwo cerkiewne w Królestwie Polskim było ważnym elementem polityki wyznaniowej i narodowościowej imperium Romanowów. Przede wszystkim miało na celu unifikację i rusyfikację zbuntowanej prowincji. Obecność prawosławnych świątyń w wyeksponowanych miejscach we wszystkich większych miejscowościach Kongresówki oraz na obszarach pounickich stanowiła ważny symboliczny i wizualny element przynależności Królestwa do Rosji. Cerkiew prawosławna była wykorzystywana w sposób instrumentalny w polityce caratu, która konsekwentnie forsowała model „Polaka-katolika” i „Ruskiego-prawosławnego”

Budowa, przebudowa i remont w krótkim czasie ponad 600 cerkwi prawosławnych wiązała się z ogromnymi kosztami pokrywanymi ze środków pozyskanych ze skasowanych klasztorów, skonfiskowanej ziemi kościelnej czy kar nakładanych na buntujących się unitów i Kościoł rzymskokatolicki oraz z budżetu eksploatowanej fiskalnie prowincji.

27 [В. Гурко] В. Р., *Очерки Привислянья* [(W. Gurko) W. R., *Oczerki Priwisłjania*]..., s. 16.

28 Przytaczamy za: P. Paszkowski, *W służbie Imperium...*, s. 132.

Cerkwie ostentacyjnie budowano czy przebudowywano w całkowicie obcym miejscowej tradycji cerkiewnej stylu rusko-bizantyjskim, jednocześnie w przypadku budynków pounickich zmieniając ich wystrój. Przywiązywanie znacznej wagi do wizualnej czy materialnej sfery „rusyfikacji” Królestwa Kongresowego nie przyniosło oczekiwanych rezultatów, o czym może świadczyć chociażby masowa konwersja dawnych unitów po ukazie tolerancyjnym z 17 (30) kwietnia 1905 r.

Stawianie przez administrację państwową kosztownej polityki masowej budowy cerkwi prawosławnych jako priorytetu musiało negatywnie odcisnąć się na innych sferach modernizacji Królestwa Polskiego. Casus budownictwa cerkiewnego pokazuje – co słusznie zauważa Artur Górak – że modernizacja w Kongresówce była podporządkowana kolonizacji i rusyfikacji tej prowincji. Miała służyć do adaptacji miasta do potrzeb rosyjskiej elity, armii, a potrzeby mieszkańców Warszawy czy innych miast znajdowały się na drugim planie. W przypadku Królestwa Polskiego mamy do czynienia z planową transformacją imperialnej kolonii w zrusyfikowaną i zunifikowaną (kulturowo, gospodarczo i politycznie) prowincję cesarstwa²⁹. A kwestie polityczne i ideologiczne, a przede wszystkim skrajny antypolski charakter tej polityki pozostają widoczne do końca rosyjskiego panowania.

Bibliografia

1. Archiwum Głównego Akt Dawnych (AGAD). Zespół: Kancelaria Warszawskiego Generał-Gubernatora (KWGG): sygn. 1773, 1767, 8860.
2. Cynalewska-Kuczma P., *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem Integracji z Imperium Rosyjskim*, Poznań 2004.
3. Gach P., *Geografia strat zakonów polskich w końcu XVIII i w XIX wieku*, Rzym 1980.
4. Górak A., *Modernizacja poprzez kolonizację i wynarodowienie. Uwagi o pracy Malte Rolfa pt. Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie, przekł. Wojciech Włoskowitz, Warszawa 2016, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, ss. 505, „Res Historica” 2018, nr 46.*
5. [Gurko W.] W. R., *Oczerki Priwisłjania*, Moskwa 1897.
6. Koni A., *Na żizjennom puti*, t. 1. *Iz zapisok sudebnago djatela*, Moskwa 1914.

29 A. Górak, *Modernizacja poprzez kolonizację i wynarodowienie. Uwagi o pracy Malte Rolfa pt. Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie, przekł. Wojciech Włoskowitz, Warszawa 2016, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, ss. 505, „Res Historica” 2018, nr 46, s. 421-432.*

7. Kubicki P., *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915. Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych. Część trzecia, uzupełniająca pierwsze dwie, t. 2, Diecezje: kujawsko-kaliska, lubelska z podlaską, chełmska grecko-katolicka i płocka*, Sandomierz 1939.
8. Kumor B., *Polityka władz carskich wobec Kościoła katolickiego na ziemiach polskich do 1914 roku*, [w:] *Polacy w Kościele katolickim w ZSRR*, red. E. Walewander, Lublin 1991.
9. *Oddzielić katolicyzm od polonizmu. Tajne memorandum Aleksandra Muchanowa, 1871 rok*, oprac. A. Górak, Lublin 2022.
10. *Pamjatniki Russkoj Stariny v Zapadnych guberniach. Holmskaja Ruś*, red. N. N. Batuszkow, wyd. 7, Sankt Peterburg 1885.
11. Paszkowski P., *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721-1917*, Warszawa 1999.
12. Praviłova Je., *Finansy Imperii. Deńgi i vlast w politike Rossii na nacjonalnych okrajinach. 1801-1917*, Moskwa 2006.
13. *Prawilja dla ustrojstwa cerkownych zdani w Priwislinskom Kraje*, „Holmsko-Warszawskij Eparchialnyj Westnik” 1877, nr 5.
14. Rossijskij gosudarstwiennyj istoričeskij archiw, f. 821, op. 4, d. 77; f. 1561, op. 1, d. 23.
15. Rzemieniuk F., *Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim i w Galicji 1772-1914*, Lublin 1991.
16. *Sostojaniee Varszawskij eparchi pod upravlaniem preos. Ioannikija, do wossoedinenija holmskich uniatow*, „Holmsko-Warszawskij Eparchialnyj Westnik” 1880, nr 13.
17. Szabaciuk A., „Rosyjski Ulster”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863-1915*, Lublin 2013.
18. Szabaciuk A., *Polityka władz carskich wobec Kościoła greckokatolickiego na południowym Podlasiu w latach 1863-1875*, [w:] *Podlaskie drogi do niepodległości*, red. A. Rogalski, A. Ziątek, Kosów Lacki 2018.
19. Ślaza P., *Filip Felicja Szumborski (1771-1851). Greckokatolicki biskup chełmski*, Białystok 2014.
20. *Ukaz Najwyższy o kolatorii w parafiach rzymsko-katolickich oraz o porządku wybierania proboszczów greko-unickich i zawiadywnia własnością grecko-unickich cerkwi z 14 (26) lipca 1964 r.*, „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 62, Warszawa 1864.
21. Wiech S., *Pod naporem prawosławia. Z dziejów oporu unitów w Królestwie Polskim i na zesłaniu*, „Kwartalnik Historyczny” 2010, R. 117, nr 3.